

АНАЛІЗ ЗАРУБІЖНИХ СИСТЕМ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

У статті висвітлено структурні особливості системних взаємозв'язків між формою державного устрою та правовою системою місцевого самоврядування зарубіжних країн. Показаний порівняльний аналіз нормативно-правової бази місцевого самоврядування зарубіжних країн, за принципом ієрархії нормативно-правових актів на державному, регіональному і місцевому рівнях.

В статье рассматриваются структурные особенности системных взаимосвязей между формой государственного устройства и правовой системой местного самоуправления зарубежных стран. Показан сравнительный анализ нормативно-правовой базы местного самоуправления зарубежных стран, по принципу иерархии нормативно-правовых актов на региональном и местном уровнях.

The article focuses on structural features of the relationship between forms of state government and legal framework of local self-government of foreign countries. Further, it improves a comparative analysis of the legal framework of local governments in foreign countries, according to the principle of hierarchy of normative legal acts.

Постановка проблеми. Усвідомлення сучасними вітчизняними правознавцями та державотворцями важливості нормативно-правового забезпечення територіальних громад в Україні належним організаційно-правовим інструментарієм місцевого самоврядування, створення сучасної нормативно-правової бази місцевого самоврядування – системи соціально-правових норм, які мають об'єктивно врегульовувати суспільні відносини на рівні територіальної громади, з метою забезпечення її життєдіяльності.

Створення ефективного національного законодавства у сфері місцевого самоврядування має бути здійснене в короткі терміни, з огляду на проведення територіально-адміністративної реформи в Україні, тому вивчення величезного досвіду організаційно-правового забезпечення місцевого самоврядування зарубіжних країн, є актуальним, з метою уникнення типових помилок в ході реформування організаційно-правової системи місцевого самоврядування в Україні.

Ступінь наукової розробки теми. Суттєвий внесок у становлення науки муніципального права зробили М. О. Баймуратов, Ю. Ю. Бальцій, О. В. Батанов, В. І. Борденюк, І. П. Бутко, В. А. Григор'єв, Р. К. Давидов, В. М. Кампо, М. І. Корнієнко, В. В. Кравченко, П. М. Любченко, Н. В. Мішина, М. П. Орзіх, О. С. Орловський, Б. А. Пережняк, В. Ф. Погорілко, Х. В. Приходько, О. В. Прієшкіна, М. О. Пухтинський, О. Ф. Фрицький та ін.

Однак, незважаючи на важливість проблематики функціонування інституту статутного права в місцевому самоврядуванні України, залишається ще чимало прогалів, які повинні заповнити подальші наукові дослідження. Відкритими є питання місця і ролі правового інституту статутного права в зарубіжних системах організаційно-правового забезпечення місцевого самоврядування, дослідження та удосконалення системних взаємозв'язків між формою державного устрою та організаційно-правовою системою місцевого самоврядування.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи особливості американської демократії, французький історик, філософ та політолог А. де Токвіль відмітив, що «центральна влада, якою б освіченою і досвідченою вона не представлялася, не в змозі одна охопити усі сфери життя великого народу. Вона не може цього зробити тому, що подібне завдання перевершує усі межі людських можливостей. Коли така влада прагне тільки своїми силами створити і привести в дію незліченну безліч різних громадських механізмів, вона повинна або задовольнятися дуже неповними результатами, або її зусилля будуть просто марні» А. де Токвіль вивчав принципи статутного права на прикладі США: «Я не випадково почав дослідження політичних інститутів Сполучених Штатів з громади, - писав він. – Громада є тим єдиним об'єднанням, яке так добре відповідає самій природі людини, бо скрізь, хоч би де збиралися разом люди, громада виникає нібито сама собою [7].

Англійські філософи Дж.С. Міль та Б. Констан вважали, що держава була тільки продовженням і розвитком самоврядних громад, але вже в іншому, більш високому правовому рівні. Оскільки кожна місцевість має свої специфічні спільні інтереси, то в кожному місті має існувати власний парламент, який займався б вирішенням їх локальних справ [5].

Німецькі вчені-юристи Й. Альтузіус та Р. Гнейст на поч. ХVІІст. сформулювали принцип субсидіарності влади, згодом Р. Гнейст сформулював у ХІХ ст. ідею сучасного місцевого самоврядування [3]. Так були сформовані правові теорії місцевого самоврядування на поч. ХХ ст., які стали основою теоретичного обґрунтування правової природи місцевого самоврядування.

Правові і конституційні передумови існування системи місцевого самоврядування на сучасному етапі були закладені в законодавчих актах держав Європи і склалися переважно в результаті адміністративних та муніципальних реформ ХІХ століття [5]. У країнах розвиненої демократії основну роль в системі правових актів, які регулюють місцеві правові відносини відіграє міжнародно-правовий акт, Європейська Хартія про місцеве самоврядування [4].

Нагадаємо три основних принципи Хартії:

- конституційне визнання місцевої автономії і визнання її як невід'ємної частини демократичної держави;
- визначення місцевого самоврядування як права і здатності муніципалітетів регулювати і вирішувати у рамках своєї відповідальності

значну частину державних, громадських питань на користь населення своєї території;

– вибори представницьких органів на основі загального виборчого права [там само].

Відповідно до ст. 9 Конституції України 1996 р. і ст. 17 Закону України «Про міжнародні договори» 1993 р. [11], міжнародні зобов'язання України є нормами прямої дії, на підставі яких можуть виникати суб'єктивні права та обов'язки і висуватися вимоги перед судом. Міжнародні договори – це право, прямо застосовуване судами. Верховний Суд України у Постанові Пленуму № 9 витлумачив це положення так: «...суд не може застосувати закон, який регулює правовідносини, що розглядаються інакше, як міжнародний договір. У той же час міжнародні договори застосовуються, якщо вони не суперечать Конституції України» [11].

Отже, норми локальних європейських хартій-статутів мають право бути запроваджені в нормативно-правових актах місцевого самоврядування, використанні при розробці і функціонування статутів територіальних громад, якщо не суперечать законодавству України.

Треба зазначити, що конституційна практика зарубіжних країн виробила достатньо ефективний механізм дії міжнародного права в національній системі права, що є втіленням доктрини інкорпорації, яку увібрала в себе Конституція України 1996 р. Ця доктрина та її закріплення в Основному Законі нашої держави є значним стимулом належного забезпечення Україною міжнародних зобов'язань. «Міжнародна правова лексика» взагалі стає дедалі більш вживаною з часу приєднання України до країн, які підтримують моністичну традицію права, тобто традицію розуміння міжнародного права як власного права держави [7].

Варто зазначити, що ст. 24 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» 1997 р. закріплює принцип – «дозволено робити все, що передбачено законодавством». У той же час Європейська хартія встановлює протилежний принцип регулювання відносин у сфері місцевого самоврядування – «дозвільний», згідно з яким дозволено робити все, що не заборонено законом [4]. Цей принцип виступає основною суперечністю між актами національного і міжнародного права у сфері місцевого самоврядування. Реформування законодавства та подолання даної суперечності надасть стимули для розвитку місцевої демократії та важелі впливу територіальним громадам. Простіше за все реалізувати даний принцип саме на рівні статутного права, адже статут є основним нормативно-правовим актом місцевого самоврядування.

Вивчення сучасної європейської правової практики місцевого самоврядування доводить, що країни Західної Європи мають той або інший вигляд даного правового інституту статутного права, з метою чіткого регулювання питань та процесів самоврядування на місцевому рівні - рівні місцевих громад. Треба відмітити, що у більшості країн сучасного світу функціонування місцевого самоврядування регулюється основним Законом - Конституціями, законами про місцеве самоврядування, виданими

центральними органами влади або легіслатурами суб'єктів федерації та статутами самоврядних громад. Особливо в країнах Європи, США, Австралії та в інших державах сучасного світу. Вибір на користь статутного права в місцевому самоврядуванні зробили Сполучені Штати Америки, Канада, Великобританія, Франція, Німеччина, Італія, Швейцарія, наші сусіди Польща та Російська Федерація [5].

Ієрархія нормативно-правових актів європейських держав, які регулюють питання організації місцевого самоврядування, виглядає наступним чином:

- конституційні положення;
- закони;
- акти глави держави;
- акти уряду (накази міністерств);
- регіональні правові акти (у федеральних державах);
- місцеві акти: статuti громад.

Передбачається, що кожен нижчий в ієрархії нормативний акт покликаний роз'яснювати положення актів, прийнятих вищими органами, і не повинен суперечити їм, якщо ж яка-небудь юридична норма, прийнята органом нижчого рівня, суперечить положенню акту, прийнятого вищестоящим органом, то застосовується остання. І тільки в окремих випадках, коли вищестоящий нормативний акт суперечить конституційним положенням і знаходиться на розгляді Конституційного суду, місцева влада має право не виконувати його. Для впливу на вирішення питань власної життєдіяльності, громада в більшості розвинутих країн світу, розробляє та приймає нормативний акт захисту, впливу та реалізації власних інтересів - статут-хартія громади[5].

Позитивний вплив інституту статутного права на розвиток системи місцевого самоврядування не викликає сумніву, особливо в країнах розвиненої демократії. Статутне право враховує особливості кожної громади і в той же час відповідає вимогам законодавства, на рівні статутів можна детально описати правила і норми, які регламентують більшість спірних питань місцевого значення, адже на рівні закону дана деталізація неможлива.

Цей принцип також закріплений у законодавстві України про місцеве самоврядування. Він встановлює принцип верховенства закону і витікаючу з нього ієрархію нормативно-правових актів. У системі правових цінностей України вищою формою вираження організації і захисту є Закон, завдання якого полягає в регулюванні важливих, стержневих сфер суспільного життя. Усі інші правові акти мають підзаконний характер і повинні відповідати закону [9]. У Законі України «Про місцеве самоврядування» 1997 р. законодавець передбачив право територіальної громади розробити і прийняти статут територіальної громади, в якому мешканці громади мають змогу врахувати історичні, національно-культурні, соціально-економічні та інші особливості здійснення місцевого самоврядування.

Звертаючись до нормативно-правового регулювання місцевого самоврядування в зарубіжних державах, треба сказати, що воно відбувається по-різному, і це залежить від форми державного устрою та моделі місцевого самоврядування [7].

У країнах англо-саксонської муніципальної традиції законодавче регулювання не має такого значення для місцевого самоврядування, як у країнах континентально-європейської муніципальної традиції, оскільки тут основним джерелом муніципального права є судовий прецедент. У країнах євразійської муніципальної традиції, до якої відноситься і Україна, законодавче регулювання номінально відіграє важливу роль, а фактично його роль мізерна з тієї простої причини, що ніхто закони не виконує – їх лише читають, пропагують і критикують [7].

У державах з федеральним політико-територіальним устроєм національні конституції можуть регламентувати місцеве самоврядування детально (наприклад, Австрія, Бразилія, Мексика), а можуть лише згадувати про нього в коротких формулюваннях [там само].

Прикладом держави з федеральним політико-територіальним устроєм, де в національній конституції фіксуються основні принципи місцевого самоврядування є Німецька федеративна республіка [6]. Правове регулювання у сфері місцевого самоуправління покладається в основному на суб'єкти федерації. У Федеративній республіці Німеччина виділяють чотири різні типи структур місцевого самоуправління. Так, в Основному Законі Федеральної Республіки Німеччини вказується, що громадам має бути надане право регулювати в рамках закону під свою відповідальність вирішувати всі справи місцевого співтовариства (п. 2 ст. 28) [там само].

У всіх федеральних землях Німеччини єдиний загальний закон «Про місцеве самоврядування» для всіх федеральних земель існував лише в роки нацизму. Як бачимо, правова модель місцевого самоврядування знаходиться у віданні федеральних земель, а тому в кожній федеральній землі своє власне організаційно-правове забезпечення громад і організоване місцеве самоврядування по-різному. За таким же принципом, через різноманітність статутів, здійснюється правове закріплення різноманітності форм здійснення місцевого самоврядування і в Сполучених Штатах Америки.

На нашу думку, такий організаційно-правовий підхід є демократичним і дозволяє уникнути загальної уніфікації статутів громад, яка не враховує регіональних, історичних, демографічних чи економічних особливостей громад. Статутне право дає можливість членам громади та їх представницьким органам адаптувати законодавство у сфері місцевого самоврядування до місцевих умов та закріпити оптимальну форму місцевої організації влади, прийнятну саме для цієї територіальної громади. Така правова практика відповідає ст. 19 п. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» 1997 р., у частині про мету прийняття територіальними громадами власних статутів.

У ряді федеративних держав організаційно-правова регламентація місцевого самоврядування здійснюється виключно на рівні її суб'єктів. Прикладом таких Федерацій є Австралія, Канада, США і Швейцарія [5].

У Сполучених Штатах Америки ідея правового регулювання місцевого самоврядування суб'єктами Федерації (штатами) була сформульована в 1868 р. верховним суддею штату Айова Дж. Діллоном, «правило Діллона»: «Муніципальні корпорації зобов'язані своїм створенням і витягають усі свої права і повноваження від легіслатур штату» [9].

А. де Токвіль зауважує, що, в межах своєї компетенції місцеві органи влади діють автономно від центральних органів влади і формально не підкоряються їм. Автономність місцевої влади обмежена лише «правилом здорового глузду» – «правилом Діллона» – «будь-який справедливий, розумний та істотний сумнів у наявності того або іншого повноваження повинен трактуватися судами проти органів місцевої влади».

Схожа ситуація склалася і в Російській Федерації. Останнім часом істотним чином змінилися зміст і характер правотворчості місцевого самоврядування і в Росії. У більшій своїй частині це пов'язано з перерозподілом правотворчих повноважень між Російською Федерацією і її суб'єктами. Стаття 73 Конституції Російської Федерації з цього приводу говорить, що «поза межами ведення Російської Федерації і повноважень Російської Федерації по предметах спільного ведення Російської Федерації і суб'єктів Російської Федерації, суб'єкти Російської Федерації мають усю повноту державної влади» [10].

З приводу цього в російських юристів виникає питання про доцільність формування власної правової системи в суб'єктах Російської Федерації. Категорія «правова система» отримала своє закріплення в статті 15 Конституції Росії, яка віднесена до положень, що становлять основи конституційного ладу, тому норми законодавства суб'єктів Федерації в області місцевого самоврядування, можуть лише розвивати і доповнювати базові положення актів вищої юридичної сили. І при всій своїй специфіці регіональне і місцеве правове регулювання повинне здійснюватися у рамках Конституції і федеральних законів. У свою чергу Конституція РФ включає правові акти суб'єктів Федерації й акти місцевого значення в загальну правову систему актів держави, координуючи розвиток елементів цієї системи.

Яскравим прикладом федеральних держав, основні принципи місцевого самоврядування яких закріплюються безпосередньо в національних конституціях, є низка латиноамериканських країн. Так, в статті 1 Конституції Бразилії 1988 р. говориться про «нерозривну єдність штатів і муніципій, що утворюють демократичну правову державу». У статті 2 Конституції Бразилії закріплено, що «політико-адміністративна організація Федеральної Республіки Бразилії включає союз, штати, федеральний округ і муніципії, які є автономними у рамках конституції». В статті 115 Конституції Мексики 1917 р. (ст. 115) відзначається, що муніципія

«визнається за основу територіального ділення і політичної і адміністративної організації» [7].

У державах з унітарним устроєм організаційно-правове регулювання місцевого самоврядування в законодавстві (національних Конституціях) здійснюється по-різному. У деяких Конституціях досить детально закріплені основні принципи місцевого самоврядування, а в інших дається лише лаконічна згадка про місцеву владу, або ж подібні норми взагалі відсутні. Так, наприклад, в Конституції Данії про місцеве самоврядування немає ніякої згадки. Але це не означає, що в Данії не здійснюється місцеве самоврядування. Місцеве самоврядування там регулюється загальним законом «Про місцеве управління» 1977 року. Коротка згадка про місцеве самоврядування присутня в Конституціях Франції і Грузії. Так, наприклад, в Основному законі Грузії 1995 року відзначається: «питання місцевого значення громадяни Грузії вирішують за допомогою місцевого самоврядування без збитку для суверенітету держави» [7].

До конституцій зарубіжних країн, де детальніше закріплено принципи місцевого самоврядування, зокрема відносяться: Основний закон Монголії 1992 року (розділ «Адміністративно-територіальні одиниці Монгольської Народної Республіки, їх управління»), Конституція Болгарії 1991 року (глава «Місцеве самоврядування і місцева адміністрація»), Конституція Чехії 1992 року (глава «Територіальне самоврядування») Конституції Японії 1947 року (глава «Місцеве самоврядування») і ряд інших конституцій [там само].

Наявність і здійснення в державі місцевого самоврядування не залежить від обов'язкового закріплення в конституціях зарубіжних країн принципів місцевого самоврядування. Європейська Хартія про місцеве самоврядування припускає обов'язковим лише визнання принципу місцевого самоврядування внутрішнім законодавством [4]. Таким чином, оскільки фіксуватися на конституційному рівні повинні тільки принципи та базові засади місцевого самоврядування, а відтак об'єм конституційно-правового регулювання місцевого самоврядування може бути мінімальним.

Щодо правового регулювання місцевого самоврядування в Україні, варто відзначити, що в Конституції України чітко не прописане місцеве самоврядування, відсутнє послідовне правове регулювання даної системи народовладдя. Проте сам факт визнання в Конституції України місцевого самоврядування відповідає основним принципам Європейської Хартії. Крім того базовий закон «Про місцеве самоврядування в Україні» 1997 р. недостатньо чітко та всебічно закріплює питання життєзабезпечення територіальних громад, саме тому і виникає потреба більш детальної правової регуляції питань місцевого значення на рівні статутного права.

Досвід становлення муніципального статутного права в організаційно-правовій системі місцевого самоврядування Російської Федерації має багато спільного з українським муніципальним статутним досвідом. При дослідженні муніципального статутного права Російської Федерації, варто виділити чіткі вимоги і детальну законодавчу врегульованість предмета

статутів та механізмів їх прийняття і реєстрації у Федеральному законі «Про загальні принципи організації місцевого самоврядування в Російській Федерації» 2003 р., що суттєво інтенсифікували статутний процес в Росії. Як наслідок, на сьогодні переважна більшість муніципальних утворень, відповідник територіальної громади в Російській Федерації, мають прийняті та зареєстровані статути, чого бажано б досягнути і в Україні.

Окрім базових законів про місцеве самоврядування в зарубіжних країнах питання місцевого самоврядування регулюються і поточним законодавством. Одним з елементів законодавства є загальні закони про місцеве самоврядування. Так, в Данії - це закон «Про місцеве управління» 1977 року, у Болгарії - закон «Про місцеве самоврядування і місцеву адміністрацію» 1991 року, в Хорватії - до них можна віднести закон «Про місцеве самоврядування і управління» 1992 року.

У результаті аналізу нормативно-правової бази місцевого самоврядування в зарубіжних країнах є можливим зробити висновок, що питання організації місцевого самоврядування детально регламентуються в національних конституціях, спеціальних законах про місцеве самоврядування, у деяких галузевих законодавчих актах, у статутах громад.

Проте, слід зазначити, що в деяких країнах діє єдиний закон про місцеве самоврядування, в інших - закони по окремих видах органів місцевого самоврядування. Так, федеральні держави, як правило, не завжди мають спеціальний федеральний закон про місцеве самоврядування, надаючи суб'єктам федерації право самим здійснювати повною мірою законодавче регулювання місцевих питань.

У ряді зарубіжних країн джерелами права про місцеве самоврядування можуть бути укази, розпорядження, постанови та інші правові акти. Це, в першу чергу, властиво тим державам, де спостерігається номінальне верховенство виконавчої влади. У деяких державах місцеве самоврядування може регулюватися неформальним способом - шляхом «укладання угод між центральним урядом і впливовими асоціаціями місцевого самоуправління». За допомогою таких угод, наприклад, регулюються питання місцевого оподаткування, фінансів, позик та інше [9].

Окрім вищеперелічених правових актів, організаційно-правову основу місцевого самоврядування утворюють місцеві правові акти, зокрема статути (хартії) громад, що приймаються і видаються самими місцевими органами.

Місцеве самоврядування може виступати вираженням принципової культурної різноманітності громад, яка існує як у світовому та національному масштабі, так і на регіональному і локальному рівнях. Тому організаційно-правове забезпечення зарубіжних країн стає демократичною відповіддю на виклики глобалізації. Статутне право перетворюється на інститут права, що закріплює необхідність поваги до особливого, унікального, неповторного. У Західній Європі на даний час спостерігається загальна тенденція у реформуванні організаційно-правового забезпечення місцевого самоврядування – його розвиток і деконцентрація, тобто послаблення контролю центру на місцях, який здійснюється представниками центральної

влади і самими громадами. Усе це вимагає вироблення нового організаційно-правового забезпечення місцевого самоврядування та держави в цілому до реалій територіальних громад в Україні. Це вимагає переосмислення нормативно-правової бази місцевого самоврядування в цілому, його завдань, функцій, місця та ролі у процесах модернізації державності та формування громадянського суспільства в Україні.

Висновки. Актуальність дослідження організаційно-правового забезпечення місцевого самоврядування зарубіжних країн пояснюється наступними обставинами.

По-перше, норми міжнародного права мають важливе значення для законодавства України, яка підтримує моністичну традицію права. Багато положень Конституції України і Законів України «Про місцеве самоврядування в Україні» ґрунтуються на положеннях Європейської Хартії про місцеве самоврядування. Більшість питань місцевого самоврядування можна вирішувати, спираючись на інститут статутного права, що функціонує в рамках національного законодавства та принципів Європейської Хартії про місцеве самоврядування. Разом з тим виявлено, що на практиці існує багато невідповідностей між нормами Європейської Хартії і законами та Конституцією України, між європейськими стандартами місцевого самоврядування та задекларованою державною політикою щодо розвитку місцевого самоврядування та втіленням її на практиці. Прикладом може слугувати закріплене в ч. 2 ст. 19 Конституції України і ст. 24 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», положення, відповідно до якого органи місцевого самоврядування та їх посадові особи повинні діяти тільки на підставі і в межах повноважень законодавства, тобто в Україні в системі місцевого самоврядування діє «заборонний» конституційно-правовий принцип – «дозволено робити все, що передбачено законодавством». У той же час Європейська хартія про місцеве самоврядування, ратифікована Верховною Радою України, рекомендує національним органам державної влади запроваджувати у сферу місцевого самоврядування «дозвільний» принцип регулювання відносин у сфері місцевого самоврядування, згідно з яким «дозволено робити все, що не заборонено законом».

По-друге, втілюючи дозвільний принцип місцевого самоврядування, місцеві органи влади європейських країн для ефективного управління на місцях приймають статути-хартії, в яких самі визначають свої внутрішні адміністративно-територіальні структури та механізми адміністрування. Цей правовий принцип здійснення місцевого самоврядування виступає основною суперечністю між актами національного і міжнародного законодавства у сфері місцевого самоврядування, подолавши який, вітчизняне законодавство зробить значний крок вперед щодо вирішення питань життєзабезпечення територіальних громад та становлення ефективної системи організаційно-правового забезпечення місцевого самоврядування. Спираючись на систему норм статутного права в рамках національного законодавства та принципів Європейської Хартії про місцеве

самоврядування, національна система місцевого самоврядування зможе розвиватися динамічніше, активізувавши потенціал самоврядних територіальних громад.

Використані джерела:

1. Батанов О.В., Кампо В.М. Муніципальне право зарубіжних країн: навч. посіб.: У 2 ч. – Ч.1 / О. В. Батанов., В.М. Кампо; За заг. ред. П.Ф. Мартиненка. – К.: Знання, 2005. – 148 с.
2. Батанов О.В. Акти місцевого самоврядування як джерела конституційного права України: поняття та правова природа / О.В.Батанов // Часопис Київського університету права. — 2007. — №1. — С.52—59.
3. Грицяк І.А. Моделі регіонального та місцевих рівнів європейського управління // Проблеми децентралізації: національний та міжнародний досвід: Зб. Матеріалів та док. / Наук. ред. М. Пухтинський. – К.: Атіка-Н, 2006. – С.269-279.
4. Європейська Хартія про місцеве самоврядування // Місцеве та регіональне самоврядування в Україні — К., 1994. — Вип. 1/2 (6/7). — 71 с.
5. Конституционное право зарубежных стран: учебник для вузов / под. общ. ред. М.В.Баглая, Ю.И.Лейбо, Л.М.Энтина. — М., 2004. — 832с.
6. Гизевиус В. Политика местного самоуправления в ФРГ / Вольвган Гизевиус // Специальное издание Фонда Фридриха Эберта для политиков местного самоуправления в ФРГ. —Бонн, Германия, 1995. — С.7—141.
7. Конституции зарубежных государств: США, Великобритания, Франция, Германия, Италия, Япония, Канада. . — М.: БЕК, 1996.— С.152-232.
8. Лютфалиев Р.Т. Правовое регулирование городского самоуправления в Российской Федерации / Р.Т.Лютфалиев : Автореф. дис. канд. юрид.наук. — М., 2006-24с.
9. Муніципальне право зарубіжних країн: Навч. посіб.: У 2 ч. – Ч.2 / О.В. Батанов, М.О. Баймуратов, В.М. Кампо, О.А. Музыка; За заг. ред проф.П.Ф. Мартиненка. — К.: Знання, 2006. — 119 с.
10. Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации: Федеральный закон от 6 октября 2003г. №131-ФЗ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://base.garant.ru/186367.htm>.
11. Про міжнародні договори України: Рішення Конституційного Суду України від 12.07.2000 р. за № 9 – рп/2000 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.uazakon.com/document/spart25/inx25799.htm>.

Рецензент: суддя Конституційного Суду України, професор кафедри муніципального права Академії муніципального управління Кампо В.М.